

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.4.133

UDK 323.15(497.6)“1917/1941“

Primljeno: 13. 10. 2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Ljiljana Dobrovšak

ČLANCI O ŽIDOVIMA IZ BOŠNE I HERCEGOVINE U ZAGREBAČKOM CIONISTIČKOM ČASOPISU ŽIDOV OD 1917. DO 1941.

Cionistički časopis *Židov* izlazio je svakog petka od 1917. do 1941. u Zagrebu i bio je jedini takav časopis u Kraljevini Jugoslaviji. Osim izvješća o društveno-političkim zbivanjima u Jugoslaviji, Palestini, Europi i svijetu, časopis je sadržavao i razne kulturne priloge, polemike, oglase, kao i nekrologe, smrti, vjenčanja, rođenja i druge obavijesti. Posebna rubrika pod naslovom „Iz Jugoslavije“ sadržavala je podatke o djelovanju židovskih općina u Jugoslaviji, bez obzira jesu li te općine bile sefardskog ili aškenaskog podrijetla. Iza cionističkog časopisa *Židov* stajali su Aškenazi, ali su njegovi članci pokrivali i Sefarde. U ovom radu autorica je analizirala članke pristigle iz Bosne i Hercegovine, a objavljivane u časopisu *Židov* u vremenu između 1917. i 1941. godine.

Ključne riječi: Časopis *Židov*; cionizam; Aškenazi; Sefardi; Bosna i Hercegovina; Židovi iz Bosne i Hercegovine

UVOD

Radovi o Židovima u Bosni i Hercegovini, uglavnom su pisani iz pera bosansko-hercegovačkih i srpskih autora (izbor: Levy 1911; Spomenica 1967; Pinto 1987; Sfarad 1995; Vidaković Petrov 2001; Hasanhodžić, Rustemović 2015; Albahari 2018), međutim nijedan istraživač nije se do sada bavio percepcijom Židova iz Bosne i Herce-

govine u hrvatskom i židovskom tisku u razdoblju između dva svjetska rata. Za ovaj rad provedena je analiza na zagrebačkom cionističkom časopisu *Židov* u razdoblju od kraja 1917. do početaka 1941. godine. Analizirane su vijesti o Židovima iz Bosne i Hercegovine koje su stizale na redakciju lista. Budući da su za konačne prosudbe potrebna detaljnija istraživanja o percepciji Židova iz Bosne i Hercegovine u Hrvatskoj, u ovom radu pokušali smo dati manji pregled članaka (izbor) iz *Židova*, koji su pristizali od strane dopisnika iz Bosne i Hercegovine. Kod analize sukoba Saveza cionista Jugoslavije i zagrebačkih cionista sa sarajevskim sefardskim cionistima u analizu je uvršteno i pisanje sarajevskih židovskih novina *Jevrejski život* i *Jevrejski glas*.

Židovi u Hrvatskoj i Židovi u Bosni i Hercegovini su po svojem povijesnom razvoju, pa čak i granama kojima pripadaju međusobno vrlo različiti,^{1.} jer su u Hrvatskoj u većini Aškenazi,^{2.} a u Bosni i Hercegovini Sefardi.^{3.} Sefardska zajednica u Hrvatskoj nije bila tako brojna, osim u Splitu i Dubrovniku gdje je bila dobro integrirana, a u međuratnom razdoblju zaživjela je i sefardska zajednica u Zagrebu (Goldstein 2004). I jedni i drugi po prvi puta su se u zajedničkoj državi našli nakon okupacije 1878. i aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine. Do tada su njihove veze uglavnom bile

1. Najveći broj Židova grupiran je u dvije velike skupine: Aškenazi i Sefardi. Suvremeni Aškenazi su Židovi koji potječu iz doline Rajne, te su se tijekom 12-16. stoljeća preselili na područje poljsko-litvanske unije odnosno istočne Poljske, Rusije i Galicije (Ukrajine), govorili su jidiš kao i njihovi preci. Sefardi potječu s Pirinejskog (Iberskog) poluotoka te iz arapskih zemalja. Između njih postoje razlike u kulturi, jeziku, genetici, nešto manje u obredima i ritualima.

2. U Hrvatsku su se Aškenazi počeli naseljavati krajem 18. stoljeća i dolazili su uglavnom s područja ugarskih županija, austrijskih nasljednih zemalja, a nešto manje iz Galicije. Kada se govori o židovskom identitetu u Hrvatskoj na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, bolje je govoriti o identitetima, odnosno u pluralu. Do kraja Prvog svjetskog rata u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji većina članova židovskih zajednica bili su Aškenazi, s izuzetkom židovske zajednice u Zemunu i Iloku i židovskih zajednica u Dalmaciji koje su bile većinski sefardske. Aškenazi su se u Hrvatskoj relativno brzo nakon doseljavanja jezično asimilirali u novoj sredini, a za kratko vrijeme asimilacija je zahvatila i druge kulturno-vjerske, političke i nacionalne aspekte njihova života. Do početka Prvog svjetskog rata židovske zajednice u Hrvatskoj bile su bilingvalne (njemački/hrvatski; mađarski/hrvatski), a ponekad i trilingvalne ili višelingvalne zajednice (njemački/mađarski/hrvatski/jidiš/poljski). Identifikacija sa većinskih hrvatskim narodom ovisila je o prostoru i gradu u kojem su Židovi živjeli. Tako je akulturacija Židova u hrvatsko društvo u Zagrebu bila puno brža nego li recimo u Osijeku, koji je bio poznat kao „njemački grad“.

3. Većina Židova u Bosni i Hercegovini su sefardskog porijekla, a njihove obitelji doselile su se nakon protjerivanja s Iberskog poluotoka (Španjolske i Portugala) 1492. na prostor Bosne i Hercegovine, koja se tada nalazila u sklopu Osmanskog carstva. Uglavnom u Sarajevo Sefardi su se počeli doseljavati pojedinačno u prvoj polovici XVI. stoljeća, a u grupama u drugoj polovici 16. stoljeća. Prvi Aškenazi pojavili su se nakon 1686. i velikog Bečkog rata kada su Turci izgubili Budim i dio ugarskog teritorija, dok se većina Aškenaza ipak doselila nakon 1878. i okupacije Bosne i 1908. aneksije BiH. Sefardi u Bosni i Hercegovini su do 1878. odnosno 1908. uspjeli razviti vlastiti identitet, zadržati običaje te negovati svoj jezik ladino, a te su razlike po dolasku Aškenaza, koji su pak u Monarhiji razvili vlastiti identitet i asimilirali se, bile još izraženije. Vidi više u Vidaković Petrov (2001)

trgovačke i ponekad bračne, iako je takvih primjera bilo malo (rijetko se pojavljuju u matičnim knjigama vjenčanih u Hrvatskoj brakovi Židova iz Hrvatske sa Židovima-Sefardima iz Bosne i Hercegovine). Nakon aneksije, veze hrvatskih Židova sa bosanskima se intenziviraju, dio Židova iz Bosne i Hercegovine (dalje BiH) studira na zagrebačkom Sveučilištu ili studiraju zajedno sa Židovima iz Hrvatske na nekom od europskim sveučilišta, no uglavnom zajedno se druže i surađuju ponajviše u Beču. U jednom članku objavljenom u *Hrvatskom pravu* iz 1896., čiji je autor vjerojatno vjetroučitelj i dugogodišnji tajnik gornjogradske osječke židovske općine Nathan Schwarz (1834-1931),⁴ inicijali N. S-z., o Židovima iz BiH napisano je:

„Nu, već 1880. god iza okupacije Bosne i Hercegovine kod bosanski Španjoli postane nova doba. Nu, ipak stari židovi, stari naraštaj ostane konzervativan, ne brineći se za svoju mladost koja teži novotarijama i oni čuvaju svoje stare običaje, način života i španjolski dialektični govor, koji nazivaju „lingua franca”. Španjolaka je danas u Bosni između 6-7000 dušah. Najviše stanuju po gradovima. U Sarajevu ima do 3000 dušah, kršovita Hercegovina im ne paše. Ono što ih ima u Mostaru bave se zanatom. Nošnja im je kao u hrvatskoga građanskog pučanstva: čakšire, fermen, salta, fes, pās, a k tomu nose duge kabanice, ćurdije, krznom prošivene. Mjesto čakširah nose i crne dimije. Mladi naraštaj koji je poprimio francezku nošnju, ipak ne odbacuje fesa. Ženska nošnja je vrlo lijepa i slikovita. Nose ili dimije ili fistan (suknja), a na gornjem struku je sve isto kao što nose i imućne kršćanke ili rišćanke. Udata židovka na glavi nosi tūku t.j. oko fesa povezanu svilu ili šaren liepu jemeniju. Bogata Španjolka na glavi uz to nosi dukatah, što osobito pristaje uz odielo i plemenito lice Španjolkinjah. Valja znati da je Španjolka, osobito mladja u Bosni veoma lijepa, crne kose, crne obrve i oči, lice prikladno, fino. Još i sada vlada običaj, da se žene kriju. Bosanski Španjoli su vrlo pobožni i do skrajnosti odani svojoj vjeri, to se po tome razlikuju posvema od drugih židovah n.p.r. njemačkih. Njihov obiteljski, kućni i socijalni život prožet je religioznom nazorima. Svaki pozdrav, razgovor, svako pismo počinje izrekom iz Biblije ili kojeg proroka. Subota ili drugi svečani dan je svet, ne rade ništa, poštuju i pashu i šuma bajram. U tom se razlikuju od stranih Židovah s kojima slabo obće. Svake godine ode mnogo pobožnih staraca židovah u Jerusolim, da tamo ostanu čekajući smrt i da budu zakopani u zemlji otacah. U obće su bosanski Španjoli do sada bili veoma zaostali, zapušteni, dočim su prilično nadareni i vrstni za kulturu. Makar i mnogi ne govore hrvatski ili ga ne govore dobro, pošto oni u obitelji govore španj., ipak su veliki talenat za jezike. Još i danas svaki stariji Španjol znade turski. Oni su radišni, okretni, štedljivi, osobito životne naravi, te već danas svojim socijalnim stanjem u Sarajevu daleko za sobom ostavljaju druge urodjenike.“ (*Hrvatsko pravo*, br. 161, 15. svibnja 1896)

⁴ Više o njemu vidjeti u Dobrovšak (2013).

Kao što se vidi iz ovog priloga o Židovima iz Bosne i Hercegovine, napisanog krajem 19. stoljeća o Sefardima iz BiH pisalo se kao „bosanskim Španjolima“ ili „španjolskim Izraelćanima“. Članaka o Židovima iz BiH u hrvatskim tjednicima, mjesečnicima i dnevnicima nema previše, već se o njima prilozi češće počinju objavljivati nešto kasnije i to u *Židovskoj smotri* (1906-1914),⁵ gdje se pojavljuju vijesti, iz broja u broj, o „španjolsko-židovskom narodu“ (*Židovska smotra*, br. 3 i 4, 28. veljače 1909.) prvo u zasebnoj rubrici „Bosna i Hercegovina“ (*Židovska smotra*, br. 1. 1. studeni 1906/1907.), potom u zajedničkoj rubrici pod naslovom „Iz jugoslavenskih zemalja“, (*Židovska smotra*, br. 2. prosinac 1906.) ili u rubrici iz „Hrvatske-Slavonije, Bosne i Hercegovine“. Nije ništa neobično da se u *Židovskoj smotri* počinju pojavljivati članci o Židovima iz BiH, jer je to vrijeme kada se počinje razvijati cionistički pokret u Hrvatskoj i organiziraju prvi cionistički kongresi (Osijek 1904 i 1906; Zemun 1908). *Židovska smotra* postaje glasilo cionističkog pokreta, a istovremeno se radi na povezivanju Židova „iz južnoslavenskih zemalja“, s time se misli na Židove iz Hrvatske, Slavonije, Srijema, Dalmacije, Vojvodine i Bosne i Hercegovine. Do suradnje jednih i drugih došlo je već ranije tijekom školovanja u Beču, gdje su osnovali nekoliko studentskih udruženja: *Bar Giora ili društvo Židova visokoškolaca iz jugoslavenskih zemalja* (1902) i *Esperanza - Udruženje Židova Sefarda u Beču* (1896). *Bar Giora* imala je isključivo cionističku orijentaciju,⁶ a utemeljili su je studenti iz

5. 30 godina od prvog broja „Židovske smotre“, *Židov*, br. 47. 20. novembra 1936., str. 8. *Židovska smotra* izlazila je u Zagrebu dvije godine. Vlasnik, izdavač i odgovorni urednik bio joj je Herman Licht, a urednik Aleksandar Licht. U trećem godištu *Smotra* prelazi u Osijek. Na početku je bila mjesečnik, a u trećem godištu postaje polumjesečnik. U četvrtom godištu mijenja format i način redigiranja. U redakciji su se izmjenjivali Aleksandar Licht, Ervin Kraus, Marko Bauer, S. Pinto, Alfred Singer, Hinko Gottlieb. Posljednji broj (14. kolovoza 1914.) ispunio je gotovo sam Herman Licht.

6. Cionizam se kao pokret razvio u Austriji pod utjecajem ideja Teodora Herza (1860-1904). Prvobitne ideje cionizma bile su stvaranje židovskog kulturnog i gospodarskog centra, a s vremenom je u pokretu nastala ideja o utemeljenju židovske države. Nakon Prvog svjetskoga rata i Balfourove deklaracije cionistički pokret počeo se iz Europe širiti i u SAD. Paralelno s idejom da se osnivaju židovska društva inzistira se i na emancipaciji židovstva pod parolom „ne ćemo da se asimiliramo, nego hoćemo da ostanemo svjesni i ponosni Židovi“. Dvadesetih godina 20. st. ideološke razlike u cionističkom pokretu uglavnom ne postoje, ali su cionisti u većini lijevo orijentirani i zaziru od kapitalizma. Ne smatraju da svaki Židov mora biti cionist, već ga nastoje pridobiti uvjerenjem. Početkom tridesetih godina dolazi do dijeljenja unutar cionističkog pokreta. Većina je u jugoslavenskom židovstvu ostala u središnjoj struji, s određenim simpatijama za lijeve opcije. Oni će kasnije biti poznati kao opći cionisti. Unutar cionizma naglo je osnažio lijevi pokret koji je zagovarao izgradnju socijalizma u Palestini. Neki su ove dvije struje okarakterizirali kao „progresivni opći cionizam starijih“ i radikalni radnički cionizam omladine. Unutar cionističkog pokreta, osim lijevih i općih cionista, postojala je i treća struja – tzv. revizionistička koju je vodio Vladimir Žabotinski i koja je bila jaka u Palestini i nekim europskim državama. Revizionisti su tražili beskompromisno promicanje ideje o „židovskoj državi“ i reviziju odnosa prema Velikoj Britaniji. U Jugoslaviji su se revizionisti počeli organizirati 1933. godine. Tada se formira i „hahšara“ komisija čija je zadatak bio da pripremi pojedince i grupe za iseljavanje i nastanjanje u Palestini. Dok su mladi cionisti većinom bili socijalisti, pripadnici srednje i starije generacije prihvaćali su ideje i načela građanskih političkih ideologija. Godine 1935. kao središnja struja unutar cionizma osnovano je Udruženje općih cionista u Jugoslaviji

Hrvatske, Bosne i Vojvodine. Jedna od svrha Udruženja bila je „da se jača židovsko nacionalno čuvstvo Židova visokoškolaca sa slavonskog Juga, njeguje hebrejski jezik, židovska povijest te da sjedine i spajaju Sefardi i Aškenazi“ (*Gideon*, 9-11/1922). Namjera za ponovnim povezivanjem sa Židovima „iz južnoslavenskih zemalja“ deklarirana je i na Cionističkoj zemaljskoj konferenciji u Brodu na Savi 1909. kada je stvoreno jedinstveno *Zemaljsko udruženje Cijonista južnoslavenskih krajeva austrougarske monarhije* (dalje Udruženje, op. a.) čiji članovi su bili cionistički istomišljenici iz Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne, Hercegovine i Rijeke. Iz BiH je konferenciji prisustvovao 41 delegat. Židovi su u osnivanju ovog Udruženja vidjeli ujedinjavanje dviju grupacija Aškenaza i Sefarda, te donekle povezivanje židovskih zajednica na slavenskom jugu. Smatralo se da je Konferencija omogućila da se svi Židovi iz raznih južnoslavenskih krajeva Monarhije, jedni odgojeni u njemačkom, drugi u hrvatskom, a treći u španjolskom (ladino) jeziku osjećaju jednokrvnom braćom te da više nema jaza između Aškenaza i Sefarda jer ih je cionizam sjedinio.⁷ Hrvatski cioniste su nakon završetka Konferencije i osnivanja Udruženja pa sve do početaka Prvoga svjetskog rata pokazivali tendenciju da Hrvatska i Zagreb postanu središte cionističkog pokreta iz kojeg će se ideje i agitacija preko istomišljenika širiti i na Židove u Bosni i Hercegovini. Međutim, Udruženje je bilo neučinkovito, nedovoljno organizirano, a ni cionistički pokret nije zadobio veliki broj pristaša ni u Hrvatskoj ni u BiH (Loker 1998; Dobrovšak 2005; Dobrovšak 2006). Iako bi ovdje bilo interesantno analizirati i pisanje *Židovske smotre* te utjecaj hrvatskih cionista na širenje cionističkih ideja u Bosni i Hercegovini prije Prvoga svjetskoga rata, tu ćemo tematiku ipak ostaviti za neka buduća vremena.

ČASOPIS ŽIDOV

Glasilu *Židov – Hajehudi* pokrenula je poslijeratna cionistička grupa na čelu sa odvjetnikom i cionističkim prvakom dr. Aleksandrom Lichtom,⁸ kasnijim predsjednikom

a predvodio ga je Aleksandar Licht. Više o cionističkom pokretu u Borković (1969), Goldstein (2004) i Popović (1996).

⁷ *Židovska smotra*, br. 16. i 17., 31. kolovoza 1909., 272-274.

⁸ *Hrvatski biografski leksikon*, br. VIII., Kr-Li, Zagreb, 2013, 668-669; Aleksandar Licht (Lepavina kraj Koprivnice, 28. III. ili 11. IV. 1884 – Ženeva, 14. VI. 1948), pravnik i židovski aktivist. Jedan od pionira cionizma u Zagrebu i Hrvatskoj te na južnoslavenskom jugu. S bratom Hermanom u rujnu 1906. pokreće *Židovsku smotru*, prvi židovski list na slavenskom jugu, koji se distribuirao i po BiH, Srbiji, čak i Bugarskoj. Jedan od istaknutih članova Udruženja općih cionista u Jugoslaviji. U međuratnom razdoblju bio je ugledni odvjetnik s kancelarijom u Zagrebu. Po uspostavi NDH uhitio ga je Gestapo odveo i zatočio u Grazu. Nakon nekog vremena pušten je da bi u rujnu 1943. završio u Švicarskoj gdje je i umro.

Saveza cionista Jugoslavije. Jedno vrijeme u podnaslovu je stajalo „časopis za pitanja židovstva“. S izlaženjem se počelo u vrijeme Prvog svjetskog rata. Prvi broj je izašao na židovsku Novu Godinu (Roš Hašanu) 16. rujna 1917. godine – 22. elula 5677. *Židov* je bio nasljednik *Židovske smotre* koja je zbog izbijanja Prvoga svjetskoga rata prestala izlaziti. List je u početku bio dvotjednik te je izlazio dva puta mjesečno (1. i 15. u mjesecu), potom je izlazio svakih deset dana a od 1922. postaje tjednik, i izlazi svakog petka, poslijepodne. Od početka izdavanja kao izdavatelj i odgovorni urednik na zadnjoj stranici lista potpisuje se trgovac Simo/Simon/Šime Spitzer, koji je uz dr. Edmunda Fischera vodio administraciju lista.⁹ Rukopisi su se na početku slali na adresu E. Fischera u Gundulićevoj ul. 22. Na početku izlaženja redakciju, odnosno uređivački odbor, su činili odvjetnik Aleksandar Licht, njegov brat Adolf Licht,¹⁰ prof. Aleksa/Aleksandar Szemnitz/Semnic,¹¹ dr. Edmund Fischer,¹² Slavko Deucht/Dajht,¹³ Robert Veith,¹⁴ Josip Krausz,¹⁵ dr. Robert Glückstal¹⁶ i Lav Stern.¹⁷

⁹ https://en.wikipedia.org/wiki/%C5%A0ime_Spitzer Šime/Shimon/Simo Spitzer (Đakovo, 1892. - Banjica logor, 1941), trgovac, član Židovske općine u Zagrebu i jedan od osnivača i generalni tajnik (od 1936) Saveza jevrejskih vjeroispovjednih općina Jugoslavije. Po osnivanju bio je i član radnog odbora Saveza Cionista Jugoslavije.

¹⁰ <https://zbl.lzmk.hr/?p=1077> Adolf Licht (Lepavina kraj Koprivnice - Jadovno, 1941.), nepoznatog zanimanja. Jedan od osnivača zagrebačkog židovskog sportskog društva Makabi.

¹¹ <https://zbl.lzmk.hr/?p=2174> Aleksandar Semnic (Szemnitz) (Aljmaš, 1888. - logor Slana ili Jasenovac, 1941.) Studirao je na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu u Zagrebu, gdje je diplomirao 1920. Predavao je na gimnaziji matematiku, prirodopis, zemljopis i francuski jezik. Autor je nekoliko školskih udžbenika. Od 1917. bio je u uredništvu *Židova*, a surađivao je i u listovima *Gideon*, *Hanoar* i dr.

¹² <https://zbl.lzmk.hr/?p=3340> Edmund Fischer (Osijek, 1884. - Auschwitz, 1942), odvjetnik. Doktorirao na zagrebačkom Pravnom fakultetu, odvjetničku kancelariju imao u Osijeku od 1918. Bio je istaknuti cionistički aktivist i izdavač mjesečnika *Židovska smotra*.

¹³ <https://zbl.lzmk.hr/?p=3027> Slavko Dajht (Dugo Selo, 1884. – 1963.), gospodarstvenik. Završio Višu trgovačku akademiju a u međuratnom razdoblju bio je vlasnik ciglane u Dugom Selu (1926-1941). Nakon rata radio kao trgovac.

¹⁴ <https://zbl.lzmk.hr/?p=2657> Robert Veith (Zagreb, 1893. - Jeruzalem, nakon 1960.), pjesnik. Studirao je pravo. U međuratnom razdoblju aktivan u Zagrebačkoj židovskoj općini i cionističkom pokretu.

¹⁵ <https://zbl.lzmk.hr/?p=882> Josip Kraus, (Daruvar, 1870. - Zagreb, 1934.) trgovac. Studirao tehniku u Beču, odustao od studija i završio abiturijenski tečaj Trgovačke akademije. Po povratku u Hrvatsku radio kao činovnik, a od 1908. postao tajnik Hrvatskog trgovačkog društva Merkur, ubrzo i ravnatelj njegove Bolesničke blagajne. Uređivao je *Hrvatski trgovački list* i *Merkurov vjesnik*. Osnovao je Zadrugu za štednju i zajmove „Ezra“. Sa sumišljenicima 1906. pokrenuo *Židovsku smotru*, a surađivao je i u *Židovu*. Bio je odbornik i revizor Saveza cionista Jugoslavije od njegova osnutka (1919)

¹⁶ <https://zbl.lzmk.hr/?p=20> Robert Glücksthal (Sokolovac, 1888. - Izrael, ?), odvjetnik. Doktorirao je na Pravnom fakultetu 1915, te je ubrzo postao urednik lista *Gideon* (od 1919). Kao odvjetnik u Zagrebu djelovao od 1929.

¹⁷ <https://zbl.lzmk.hr/?p=2412> Lav Stern (Zagreb, 1888. - Tel Aviv 1958.) sin rabina iz Slavenskog Broda. Bankovni činovnik. Jedno vrijeme bio je ravnatelj francuskog osiguravajućeg društva „Union“. Od mladosti aktivan u cionističkom pokretu, surađivao u *Židovskoj smotri* i *Židovu*. Potpredsjednik židovske općine Zagreb te aktivan u podružnicama fondova Keren Kajemet i Keren Hajesod, predsjednik Židovskog narodnog društva i Udruženja općih cionista u Jugoslaviji (1935). Iselio se u Palestinu 1941.

Poslove uredništva vodila je tajnica Mirjam Weiller.¹⁸ Većina članova redakcije surađivala je od ranije dok su bili srednjoškolci u Zagrebu u radu *Literarnih sastanaka*, i kasnije na studiju u Beču u sklopu *Bar Giore* (Gruden 1998).

Najaktivniji po objavljenim priložima bili su suradnici Lav Stern i dr. Žiga/ Sigismund Baum.¹⁹ Za prvi broj časopisa novčane priloge dali su: Adolf Licht, Lav Stern, Josip Krausz, Šime Spitzer, Klara Barmaper-Jakobi i dr. Ivan Jakobi²⁰ te su na taj način omogućili i pokretanje časopisa. Od 1918. uz urednika, list uređuje i redakcijski odbor, u kojem se tada nalaze odvjetnik dr. Afred Singer²¹ te Richard Hercer/Herzer. Kao redaktori spominju se i Drago Steiner / Jakir Eventov (bio do 1934. kada se preselio u Palestinu)²² te dr. Cvi Rothmüller, koji se isto 1934. preselio u Palestinu.²³ Od br. 7. 1926. do br. 42. 1936. urednik je Joel/Julije Rosenberg²⁴, a od br. 42. 1936. do br. 15. 1939. dr. Oton Gross i od br. 15. 1939. do kraja izlaženja ponovno na mjesto urednika dolazi Joel Rosenberg. Uz urednike, mijenjali su se i redakcijski odbori. List se financirao pretplatom cionističkih pristaša, dijelom dotacijama iz Saveza cio-

¹⁸ <https://zbl.lzmk.hr/?p=2711> Mirjam Weiler (Bosanski Novi, 1894. - Zagreb, 1942.), pedagoginja. Godine 1900. doselila se u Zagreb, gdje je završila licej pedagoškog smjera. Potom je u Švicarskoj završila dvogodišnji seminar francuskog jezika, vratila se u Zagreb i poslije prvoga svjetskoga rata otišla u Beč na jednogodišnji seminar dječjeg vrtića Montessori. Od 1917. jedna je od pokretačica lista *Židov* i njegova stalna suradnica. Od 1922. urednica je časopisa za židovsku djecu i židovsku kuću *Haaviva-Proljeće*. Radila kao odgojiteljica u dječjem vrtiću židovske općine Zagreb. Suosnivačica WIZO-a.

¹⁹ Dr. Žiga Baum, *Židov*, br. 15. 12. aprila 1935. Sigismund (Žiga) Baum (Vukovar, 1881. - Zagreb, 1935.) odvjetnik. Školovao se na Trgovačkoj akademiji, a potom upisao pravo u Zagrebu. Jedan je od osnivača prvog židovskog akademskog društva u Jugoslaviji. Bio je od 1914. odvjetnik u Sremskoj Mitrovici.

²⁰ <https://zbl.lzmk.hr/?p=499> Ivan Jacobi (Zagreb, 1868. - Zagreb, 1941.), odvjetnik, sin zagrebačkog rabina. Završio Klasičnu gimnaziju u Zagrebu 1885, počeo studirati ekonomiju u Dresdenu, gdje je potom upisao i diplomirao pravo. Odvjetničku prisegu položio 1897. u Zagrebu gdje je vodio odvjetnički ured i bavio se zastupanjem velikih tvrtki. Od početaka uključen u cionistički pokret, a od 1912. potpredsjednik Zemaljskog odbora udruženja cionista južnoslavenskih zemalja Austro-Ugarske Monarhije. Nakon osnivanja Saveza cionista izabran je za pročelnika njegovog radnog odbora.

²¹ <https://zbl.lzmk.hr/?p=2190> Alfred Singer (? - nakon 1936.), odvjetnik. Početkom 1914. preuzeo je uređivanje *Židovske smotre*, a od 1918. bio je urednik *Židova*. Tridesetih godina (1930.) imao je odvjetnički ured u Zagrebu.

²² <https://zbl.lzmk.hr/?p=3275> Drago Steiner/Štajner – Jakir Eventov (Zagreb, 1901. - Haifa, 1984.), pisac i prevoditelj. Školovao se na Trgovačkoj akademiji i radio kao bankovni službenik. Od mladosti aktivan u cionističkom pokretu, od 1923. član Radnog odbora Saveza cionista Jugoslavije. Suradivao je u omladinskom časopisu *Gideon* i uređivao *Židov*. U Palestinu se iselio s obitelji 1934. godine.

²³ <https://zbl.lzmk.hr/?p=1873> Artur Erich Rothmüller / Cvi Rotem (Trnjani kod Slavenskog Broda, 1904. - Tel Aviv, 1980.) sociolog i pravnik. U Zagrebu završio osnovnu i srednju školu. Studirao semitske jezike i sociologiju na Sveučilištu u Würzburgu. U Zagrebu je diplomirao pravo 1933. te postao odvjetnički vježbenik. U rujnu 1934. iselio se u Palestinu odakle je djelovao kao dopisnik *Židova*.

²⁴ <https://zbl.lzmk.hr/?p=1824> Joel Rosenberg / Julije Rozenberg (Lepavina kraj Koprivnice, 1903. - Jeruzalem, 1999), odvjetnik. Nakon završene srednje škole, godinu dana studirao na Visokoj školi u Berlinu. Doktorirao na pravu u Zagrebu 1928. godine. Bio je aktivni cionist, uređivao je *Židov* i surađivao u *Hanoaru*. U Palestinu se iselio 1941.

nista Jugoslavije i dijelom dotacijama iz zagrebačke židovske Općine. Iz broja u broj apeliralo se na čitatelje da ne kasne sa uplatama pretplata, a i Savez židovskih općina apelirao je na općine da financijski potpomognu izdavanje lista. Usprkos svim tim subvencijama financijsko stanje nije bilo najsjajnije, a pozivi za obnovom pretplate bili su česti. Novac se pokušao namaknuti oglasima raznih tvrtki, no 1930. im ni to nije pomoglo jer se zna da je list zapao u teške financijske probleme (Goldstein 2004; *Židov*, br. 38., 18. septembra 1936). Redakciju su činili, kako se vidi iz biografija članova, uglavnom intelektualci, u najvećem broju odvjetnici, profesori raznih struka, a bilo je i trgovaca i gospodarstvenika. Budući da još uvijek nije pronađena (ili je uništena) arhiva lista, pretpostaviti je da je većina dopisnika volontirala te su članke slali bez naknade. U izvještaju SCJ 1935, u financijskom izvještaju poslovanja glasila *Židova*, navodi se suma koja je potrošena na upravu i uredništvo časopisa (npr. 1932. 22.789 dinara od 197.094,45 dinara), no ne i kome su se isplate vršile. Dio izdataka bio je utrošen na „prigodne suradnike“, 1932. 1.393 din, dok je najviše novaca utrošeno na tiskanje lista 118.036,68 din. Redakcija glasila je od 1932. do 1935. redovito prekoračivala budžet predviđen za poslovanje, a opravdavala je to premaleni broj pretplatnika (Izvještaj SCJ 1935). Da li je među njima bilo profesionalnih novinara u ovom trenutku teško je utvrditi jer ta informacija nije nigdje zabilježena.

List je tiskan latinicom i do 1930. vrlo rijetko se pojavljivao koji članak na ćirilici (*Židov*, br. 4. i 5, 31. siječnja 1919; br. 23, 10. jun 1927; br. 42, 21. oktobra 1927),²⁵ a potom ih je nešto više. Duže vrijeme list se tiskao u tiskari „Mercur“ (Ilica 33), vlasnika Dragutina Stjepana Schulhofa (1884-1983), pa u tiskari „Merkantile“ Juriša i Sedmak (Ilica 35). Na početku list je izlazio u nakladi od 1.500 primjeraka na osam stranica za svega 185 kruna. Tada je imao 700 pretplatnika (*Židov* br. 3, 15. listopada 1917,²⁶ br. 38, 18. septembar 1936), a nakon mjesec dana 1000 (*Židov*, br. 6, 1. prosinca 1917). Već 1919. ima 1.800-2.000 pretplatnika (*Židov*, br.1, 2. siječnja 1919; br. 2. i 3, 17. januara 1919).

Uredništvo se na početku nalazilo u Bregovitoj ulici 5, te u Gundulićevoj ulici 22, II. kat lijevo, potom Draškovićevoj ulici 36., I. kat kod Lav Sterna (od br.4.-15. veljače 1918.; br.7.-1. travanj 1918). Od kolovoza 1918. imaju vlastite prostorije i lokal u prizemlju u Petrinjskoj 22. (br. 16., 1. kolovoza 1918.). U lipnju 1919. (br.16., 20. svibnja 1919; br. 19., 20. juna 1919) uredništvo i uprava kao i sjedište Saveza cionista

²⁵ Otvaranje zemaljske akcije Keren Hajesoda, *Židov*, br. 8.- 19. februara 1937. Po prvi puta da je uvodni članak i naslovnica na ćirilici.

²⁶ 700 pretplatnika!, *Židov* br. 3., 15. listopada 1917., 6. u članku se ističe „osobito je lijep broj pretplatnika u Zagrebu, a priličan u Sarajevu...“

Jugoslavije (dalje SCJ) sele se u Ilicu 31, III. Kat i na kraju na Dolac 9., III. Kat (*Židov*, br. 1, 16. rujna 1917; br. 4, 15. veljače 1918; br. 38, 18. oktobar 1936). Posljednji glavni urednik bio je psiholog Zeev Glück. (Kovač 1998; Domaš 1991) On je preselio u ožujku 1941. izdavanje lista u Novi Sad i preimenovao ga u *Jevrejske novine*, dok su to mađarske okupacijske vlasti još dopuštale. Međutim list je ubrzo i tu zabranjen.

U prosjeku je časopis imao 10-15 stranica, ovisno o broju prispjelih članaka. Na naslovnoj stranici bio je uvodni članak s trenutačnom problematikom koja se odnosila na stanje u zemlji ili na događaje unutar židovskog svijeta, a u donjem dijelu nalazio se „Feuilleton“, književni ili polemični tekst nekog židovskog autora, prijevod dijela ili osvrt na knjigu. Potom su slijedile razne rubrike: „Bilješke i vijesti“, „Razne vijesti“, „Iz cionističkog svijeta“, „Omladinski pokret“, „Iz židovskog svijeta“, „Iz Palestine“ ili „K pitanju Palestine“, „Prilike u Palestini“, „Širom svijeta“, „Iz Jugoslavije“, „Naši pokojnici“, „Zrcalo galuta“, „Kulturna kronika“, „Šport i gimnastika“, „Iz štampe“. Na kraju lista objavljivao je „Vjesnik Povjereništva Židovskog narodnog fonda/ Keren Kayemet Leisrael (KKL) za Jugoslaviju, odnosno „Is(z)kaz darova“ tj. novčanih prinosa po općinama i pojedincima i razne reklame kao i obavijesti o smrti. Tematika lista bila je raznovrsna, pisalo se o djelatnosti cionista u Evropi, Palestini i Jugoslaviji, o doseljenicima u Palestinu, o antisemitskim pojavama u Jugoslaviji i svijetu, donosile su se kratke vijesti iz svijeta, obavijesti iz židovskih općina (najviše iz hrvatskih i slavonskih), objavljivale su se obavijesti o vjenčanjima i zaručama, smrti, od 1932. kratke priče (čitulje), te od 1934. anegdote iz židovskog i ne-židovskog svijeta. Izuzetno mnogo je pisano o dva židovska fonda KKL-u i Keren Hajesodu (KH), koji se propagiraju i stimulira se ulaganje u njih (Goldstein 2004). U usporedbi s ostalim židovskim zajednicama u Kraljevini Jugoslaviji, najviše priloga i dopisa bilo je iz židovskih zajednica Bosne i Hercegovine, a povremeno su stizale vijesti iz zajednica u Vojvodini i južnoj Srbiji te Sloveniji. Objavljivali su razne priloge, a ponekad se sa sadržajem nisu slagali te su naglašavali: „U našem listu objelodanjeni, a po piscu potpisani ili šifrirani članci ne izražavaju uvijek i stanovište našeg lista“ (*Židov*, br. 2., 16. siječnja 1918). Za pisanje ovog rada najznačajnija je rubrika pod naslovom „Iz jugoslavenskih zemalja“, kako se zvala do raspada Monarhije, a potom „Iz Jugoslavije“ jer su se tu objavljivali dopisi iz brojnih jugoslavenskih židovskih općina, pa i bosanskohercegovačkih, iako najčešće prilozima iz Sarajeva.

Teško je govoriti tko je sve autor priloga u listu te da li su sa listom surađivali profesionalni novinari, budući da većina dopisnih priloga nije potpisana ili se kod nekih navode samo inicijali. Možemo pretpostaviti da su nepotpisane uvodnike Ži-

dova pisali urednik ili članovi uredništva, dok su vijesti iz raznih jugoslavenskih općina slali pojedinci koji su se rijetko kada i potpisali. Na samom početku izlaženja uredništvo i uprava lista su zamolili „ugledne naše bogoštovne općine, njezine predsjednike, i funkcionare, rabine, vjeroučitelje, tajnike i. t. d., da redovito šalju i z v j e š t a j e o židovskim općinskim i društvenim događajima i uredbama“ (*Židov*, br. 1., 16. rujna 1917). Bilo je i potpisanih priloga, gdje se kao autori članaka pojavljuju ugledni hrvatski cionistički aktivisti, rabini, sveučilišni profesori, odvjetnici, liječnici: rabini Gavro Schwarz, Miroslav Šalom Freiburger i Mojsije Margel iz Požege, potom odvjetnici Lavoslav Šik, Nikola Tolnauer, Aleksandar Licht, Joel Rosenberger, Hinko Gottlieb, agronom Hugo Zaloscer, inženjer Oto Rechnitzer, sociolog i pravnik Cvi Rothmüller, liječnik Solomon J. Alkalaj i brojni drugi (Gruden 1998). Neki od njih kao što su dr. Aleksandar Licht i dr. Lavoslav Šik već od studentskih dana pisali su novinske priloge, uvodne članke i feljtone, lokalnu i dnevnu kroniku, saborske izvještaje i kazališne kritike. Od 1903. Šik je član uredništva list *Agramer Tagblatt*, u Bjelovaru je 1906. pokrenuo tjednik *Nezavisnost*, a 1920. i njemački dnevnik *Der Morgen* u Zagrebu. Nakon diplomiranja Šik se razbolio, pa je napustio profesionalni novinarski rad i posvetio se odvjetništvu i judaistici (Gruden 1998). Novinarski i publicistički stalno aktivni u *Židovu* bili su uz već spomenutog dr. Lavoslava Šika, Lav Stern/Štern i Hinko Gottlieb,²⁷ Cvi Rothmüller, koji je nakon što se preselio u Palestinu postao prvi stalni dopisnik *Židova* iz Palestine (Gruden 1998). Uz priloge članova redakcije i afirmiranih židovskih suradnika, vijesti su se prenosile i iz drugih hrvatskih, srpskih, bosanskohercegovačkih, inozemnih dnevnika, tjednika, mjesečnika: npr. *Obzor*, *Agramer Tagblatt*, *Narodne Novine*, zagrebačke *Novosti*, *The Jewish Chronicle*, *Jüdische Zeitung*, *Der Jude*, i dr. Objavljivali su se razni prijevodi iz „peracijonističkih sumišljenika“ koji su ih direktno prevodili za *Židov* ili bi se prenosili iz drugih časopisa (*Židov*, br. 16., 16. kolovoza 1918). Uz *Židov*, između dva svjetska rata u Hrvatskoj je izlazilo i nekoliko drugih židovskih časopisa [*Hadegel*, Slavonski Brod, 1921.; *Vjesnik Saveza židovskih omladinskih udruženja*, Zagreb, 1924-1931; *Hanoar (Omladina)*, Zagreb, 1927-1937; *Haaviv (Proljeće)*, časopis za djecu, Zagreb, 1922-1941; *Gideon*, Zagreb, 1919-1926, *Omanut*, časopis za kulturu, Zagreb,

²⁷ <https://zbl.lzmk.hr/?p=86> Hinko (Hajim) Gottlieb (Đurdevac, 1886. - Tel Aviv ili Holon, 1948.), publicist i odvjetnik. Maturirao na Gornjogradskoj klasičnoj gimnaziji u Zagrebu, a u Beču studirao medicinu i pravo, koje je doktorirao na Pravnom fakultetu u Zagrebu 1911. Radio je na bjelovarskom Kotarskom sudu i u raznim odvjetničkim uredima. Bio je predsjednik židovske općine i cionističke organizacije u Bjelovaru. Po završetku Prvog rata, bio je odvjetnik u Bjelovaru (1917-1929) i Zagrebu (1929-1941). Od dječjih dana pisao je pjesme, novele, satire, kulturološke i književne prikaze u periodici židovske zajednice. Pokrenuo je i uređivao je *Omanut* (1936-1941).

1936-1941, *Jevrejski list*, Zagreb, 1934; *Jevrejska tribuna*, Zagreb-Beograd, 1938-1940; *Herut*, Zagreb 1930-1931; *Pokret*, Osijek, 1932-1935], međutim *Židov* je bio najdugovječniji, najčitaniji i najutjecajniji tjednik u povijesti židovstva na ovim prostorima pa je iz toga razloga i uzet u istraživanje (Kovač 1998; Goldstein 2004; Romano 1936).

Kada je *Židov* počeo izlaziti, javili su se čitatelji iz Sarajeva s pohvalama za pokretanje lista. Napomenuli su kako su i u Sarajevu željeli imati jedan takav list, no kako se sada pojavio ovaj, više nema potrebe za njim. Uputili su jedino primjedbu da je premalo vijesti iz bosanskih krajeva, no zbog toga nije krivo uredništvo već sami Židovi u Bosni i Hercegovini koji ne šalju vijesti. Predložili su uredništvu da bi se trebali angažirati da u svakom mjestu postoji dopisnik (*Židov*, br. 5., 15. studenog 1917). Ubrzo su Židovi u Bosni i Hercegovini i pokrenuli svoje časopise te ih imali nekoliko, od kojih je većina izlazila u Sarajevu – *Židovska svijest*, *Narodna židovska svijest*, *Jevrejski glas* (30. X. 1918. - 15. III. 1924.). Časopis mijenja naziv u *Narodna židovska svijest* (IV. 1924-1927), te se fuzionira sa *Jevrejskim životom* u *Jevrejski glas* (1. I. 1928. - 24. I. 1941.). Jedno vrijeme izlazio je lokalno politički list *Jevrejska tribuna* (1921-1922) i sefardsko-cionistički *Jevrejski život* (1923-1927) (Romano 1936-37).

Na samom početku izlaženja uredništvo je napomenulo da ne pripada „ni jednoj političkoj, vjerskoj, socijalnoj ili kulturnoj stranci ili struji, već da služi isključivo židovskim interesima“. Nisu imali namjeru pisati o politici, već su izvještavali čitatelje o novostima u cionističkom pokretu. Od listopada 1918. *Židov* postaje službeno glasilo Zemaljskog odbora Saveza cionista iz jugoslavenskih zemalja, a po osnivanju u siječnju 1919. glasilo Saveza cionista Kraljevine SHS / Jugoslavije (dalje SCJ). Ustvari, došlo je do prestrukturiranja starog Zemaljskog cionističkog saveza utemeljenog 1909. u novu organizaciju. SCJ postaje član Svjetske cionističke organizacije, a Zagreb postaje centar jugoslavenskog cionizma. (Goldstein 2004). Savez cionista okupljao je jugoslavenske Židove različitih političkih uvjerenja, koji su se slagali u dvije bitne točke: prvo, da Židovi nisu samo religija već i narod, i drugo, da kao narod, još k tome često gonjen, moraju izgraditi svoju državu u nekadašnjoj postojbini. Na početku su uglavnom članovi bili Aškenazi, da bi se kasnije pridružili i Sefardi. Jedan od zadataka Saveza bilo je i „nacionalno i kulturno osveštavanje Jevreja u Kraljevini SHS, zastupanje i promicanje nacionalno-kulturnih interesa jevrejskog naroda u Kraljevini SHS“ (prema Popović 1996). SCJ je imao niz pomoćnih tijela za određene djelatnosti. Sekretarijat je vodio brigu o organizaciji i propagandi, postojala je nacionalna „šekel“ komisija koja je sakupljala članarine. Palestinska kancelarija za Jugo-

slaviju i nacionalna „hahšara“ komisija pripremale su ljude za odlazak u Palestinu. Pod okriljem Saveza izlazio je *Židov*, a radili su i komiteti za hebrejsko sveučilište, Centralna jevrejska skupština za produktivnu pomoć, Savez cionističkih žena Jugoslavije (1928) odnosno Međunarodna cionistička organizacija žena WIZO (zagrebačka podružnica 1926), Jugoslavenski omladinski savez, Židovski narodni fond Keren Hajesod, Ceivot-WIZO (djevojački WIZO). Sve ove organizacije, izuzev Keren Hajesoda, imale su sjedište u Zagrebu (KH je prvo osnovan u Zagrebu, a 1925. je prebačen u Beograd), pa su zagrebački cioniste i najviše utjecale na cionistički pokret u Jugoslaviji. Savez cionista išao je za time da osniva mjesne cionističke organizacije širom Jugoslavije i da radi na njihovom povezivanju. Preko mjesnih cionističkih organizacija pokušavali su ostvariti i većinu u odborima židovskih Općina. Nakon što bi cionisti preuzeli općine radili su na daljnjem širenju cionističkih ideja te su išli za tim da osvoje većinu i u centralnoj židovskoj instituciji u Jugoslaviji Savezu jevrejskih veroispovednih općina Jugoslavije (dalje SJVOJ) što im je uspjelo već u prvim međuratnim godinama (Goldstein 2004).

Iako je u početku *Židov* bio zagrebački cionistički časopis, vrlo brzo je postao jugoslavenski sa svrhom objavljivanja vijesti vezanih uz širenje cionističke ideje. Od tridesetih godina 20. stoljeća cionistički se jasnije profilira te je vrlo često bio borben prema drugim strujama unutar hrvatskog i jugoslavenskog židovstva (anticionisti, asimilanti), međutim nakon razdvajanja u cionističkom pokretu, bio je bliži lijevim negoli općim cionistima (Goldstein 2004).

PRILOZI U ŽIDOVU IZ BOSNE I HERCEGOVINE

Od samog početka izlaženja *Židova* u br. 1., 16. rujna 1917. pojavljuju se vijesti iz židovskih zajednica Bosne i Hercegovine, i donose se pod rubrikom „Bosna i Hercegovina“. Prve vijesti su prilog o smrti jednog od najstarijih cionističkih istomišljenika Nathana Landaua iz Bijeljine (umro 1916.) i njegovom oporučnom daru za Židovski narodni fond, te izbor nadrabina sefardske općine u Sarajevu dr. Morica Levia. Prilozi su nepotpisani. U broju 2., 1. listopada 1917. kao autor priloga o dvadeset i petoj godišnjici društva „La Benevolencija“ naveden je A. Altarac, dok uvodni članak (naslovnica) „O pitanjima Židova u Bosni i Hercegovini – prigodom izbora dr. Morica Levia za nadrabina piše dr. S. P-o (Sarajevo). Iz broja u broj objavljuju se vijesti iz židovskih općina u Bosni i Hercegovini. Najviše članaka, dopisa i priloga je iz Sarajeva, što je i očekivati jer je židovska zajednica u Sarajevu bila i najveća, a iza Sarajeva, po broju članaka su Banja Luka, pa Bijeljina, Tuzla, Travnik, Zenica, Brčko,

Derventa, Visoko, Sanski Most i Mostar. Nešto manje priloga je iz Bosanskog Broda, Bihaća, Žepča, Zvornika, Doboja, Višegrada, Kiseljaka i Gradačca. Količina vijesti o bosanskohercegovačkim Židovima ovisila je o dopisnicima iz Bosne i Hercegovine. U jednom trenutku uredništvo *Židova* se požalilo da im je rubrika „Iz Jugoslavije“ „pusta i vrlo mršava“ budući da nemaju dovoljno vijesti iz provincije te zamolilo čitatelje i sumišljenike da šalju obavijesti jer jedino tako mogu „javnosti dati pregled o židovskom životu“ u Jugoslaviji (*Židov*, br. 36., 22. augusta 1924.). Uvodni članci o bosanskim Židovima su rijetki no ima ih (*Židov*, br. 6., 15. ožujka 1918.). Većina članka i priloga iz Bosne i Hercegovine su nepotpisani, ili su navedeni samo inicijali, međutim možemo pretpostaviti da su ih slali cionistički istomišljenici, od kojih su neki bili rabini, odvjetnici, predsjednici ili tajnici općina, trgovci, vjerski učitelji i sl. Od potpisanih članaka većina autora ostavlja samo inicijale ili pseudonime, kao na primjer I. R. P. (Braca) ili A. Altarac,²⁸ a vrlo rijetko punim imenom i prezimenom. Pod inicijalima I. R. P. (Braca) znamo da pisao je dr. Isak Braco Poljokan.²⁹ Kao dopisnik naveden je i hispanist dr. Kalmi Baruh.³⁰ Iz Sarajeva dopisnici su i J. M. (Jakov Maestro),³¹ C. L. (? Levi) potom J. A. (?), R. M. (? Maestro), Salamon Papo,³² ing. O. G. (Oskar Grof). Dopisnik iz Brčkog su Franjo Zenter (F. Z.) i David Alkalaj.³³ Iz Travnika su dopisnici D. W. (David Weiser?) i I. M. (Izidor Maestro ?). Iz Dervente H. A. (Hajim Alkalaj), A. S., D. F. (Drago Feingold).³⁴ Iz Tuzle jedan priloga poslao

²⁸ A. Altarac, „La Benevolencia“ *Židov*, br. 2., 1. listopada 1917., str. 2.

²⁹ „Sefardi na raskršću“, *Židov*, br. 6., 15. ožujka 1918., str. 1. Uvodni članak napisao I. R. P. (Braca) (Hasanho džić, Rustemović 2015; Pinto 1967) dr. Isak Braco Poljokan (Banja Luka, 1897. - Drvar, 1944.), odvjetnik, rodom iz poznate banjalučke obitelji. Porijeklom su bili iz Sarajeva. Studirao je pravo na Sveučilištu u Beču i Grazu, te je imao doktorat pariške Sorbone. Po povratku sa studija u Sarajevu je otvorio odvjetničku kancelariju. Zajedno sa dr. Vitom Kajonom, dr. Kalmijem Baruhom i drugima uređivao je listove *Jevrejski život* i *Jevrejski glas* te dao veliki doprinos zbližavanju sefardske i aškenaske općine u Banja Luci.

³⁰ Kalmi Baruh, „Sefardski Jevreji i cionizam“, *Židov*, br. 16., 15. aprila 1926.; https://hr.wikipedia.org/wiki/Kalmi_Baruh (Kamhi 2018). Kalmi Baruh (Sarajevo, 1896. - koncentracijski logor Bergen-Belsen, 1945.), književni kritičar, filolog, hispanista, pionir bosanskohercegovačke hispanistike i sefardistike. Osnovnu školu pohađao u Višegradu, a gimnaziju u Sarajevu. Nakon Prvoga svjetskoga rata počeo je studirati romanistiku u Zagrebu, a nastavio u Beču gdje je i doktorirao.

³¹ Jakov Maestro, „Hebraizacija i cionistički pokret“, *Židov*, br. 16.-15. aprila 1926.; J. M., „Pismo iz Sarajeva“, *Židov*, br. 6., 7. februara 1936.; Jakov Maestro (1895. Sarajevo - oko 1944., Auschwitz, Poljska)

³² Salamon Papo, „Drugi dopis iz Sarajeva“, *Židov*, br. 6., 1. prosinca 1917.

³³ <https://zbl.lzmk.hr/?p=3077> David Alkalaj (Brčko, 1891-? logor Osnabrück, 1941-45), gospodarstvenik. U međuratnom periodu posjedovao je tvornicu kože i tkanine „Alkalaj i Meyer“ u Zagrebu. Konačna je sudbina nepoznata.

³⁴ U notici „Derventa“ o reorganizacijskom sastanku Mco, *Židov*, br. 27., 7. jula 1939. navodi se da je dopisnik *Židova* g. Drago Feingold, tajnik Mjesne cionističke organizacije u Derventi.

je Šlomo, pa E. F. (? Finci?), a iz Zenice F. C. (vjerojatno Franjo Centner).³⁵ Dopisnik iz Banja Luke je (R. Z. L.) kao i M. A. (vjerojatno Miko Altarac), G. S. (Geršon Stern) i M. R. ili Menahem (Menahem Romano).³⁶ Iz Visokog to su L. M. (Leon Montiljo), Izidor A. Kabiljo, M. J. K. (možda vjeroučitelj Mejir Kasorla). Dopisnik iz Mostara je J. C. – Julije Centner/Zetner. Iz Bihaća dopise šalje trgovac Albert Atias/Atijas, a iz Bijeljine Buki Altarac (najčešće se potpisuje sa B. A.).³⁷

Iz ovog pregleda uviđa se da još uvijek vrlo malo znamo o dopisnicima iz Bosne i Hercegovine, jer za potrebe ovog članka autorica nije uspjela registrirati sve inicijale, tek neka imena. Možemo pretpostaviti da je dio dopisnika iz BiH već od ranije imao kontakte sa cionističkim pravicima iz Hrvatske. Neki od njih zajedno su se školovali u Beču, Grazu ili Zagrebu, neke je vezalo prijateljstvo, svjetonazori, obiteljske ili poslovne veze. Da li su dopisnici primali kakvu naknadu za svoj posao odnosno poslaničke članke, autorici nije poznato. Uvidom u članke evidentno je da nisu zabilježeni kontinuirani prilozi i vijesti jednog dopisnika, već je većina vijesti informativnog tipa, neredovita, nepotpisana i pod inicijalima, pa iz toga možemo pretpostaviti da su dopisnici slali članke na dobrovoljnoj bazi i da nisu, osim izuzetaka, primali naknadu za njih, za što nemamo potvrdu.

Teme u člancima iz Bosne i Hercegovine su različite: najveći broj vijesti bavi se cionističkom djelatnošću židovskih zajednica, potom djelatnošću židovskih cionističkih i humanitarnih društava, proslavama židovskih blagdana Hanuke – Makabejska svečanost, Lag Baomer, Purim, Simhat Tora, Herzlov dan (spomen svečanosti), raznim obljetnicama po židovskim općinama, različitim dobrovoljnim akcijama, izborima i aktivnostima u općinama, gostovanjima hrvatskih i svjetskih cionističkih prvaka, radom ženskih udruženja – WIZO, reakcijama lokalnog stanovništva prema bosanskim židovskim zajednicama, pojavama novih listova. Tu ima i oglasa u kojima se traži popunjavanje slobodnih mjesta za vjeroučitelje, rabine, obavijesti o smrti cionističkih prvaka iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine te reagiranja, privrednih infor-

³⁵ F. C., „Zenica - oživljavanje cionističkog rada u Zenici“, br. 11., 13. marta 1936.; Franjo Centner je na skupštini koja je održana 14. veljače osnovao omladinsku sekciju unutar jevrejskog nacionalnog kluba. Na toj istoj skupštini Centner je postao povjerenik za KKL.

³⁶ „Banja Luka - Hamišaasar priredba i izložba Wizo“, *Židov*, br. 7., 14. februara 1936. (dopisnik M. R.); https://hr.wikipedia.org/wiki/Menahem_Romano Možemo pretpostaviti da je pod inicijalima M. R. sefardski rabin Romano Avram Menahem (Sarajevo, 1882 - Sarajevo, 1968). Rabinsku školu završio je u Sarajevu, a prvi rabinski poziv obavljao u Banja Luci. Nakon Banja Luke, 1919. s obitelji se preselio u Zagreb gdje je preuzeo dužnost sefardskog rabina, a 1936. s obitelji se vratio u Sarajevo gdje je postavljen za rabina i vjeroučitelja u rabinskoj školi. Preživio Holokaust i vodio sarajevsku općinu do 1968.

³⁷ Bijeljina, *Židov*, br. 49.-1. decembra 1939. (Hasanhodžić, Rustemović 2015). Buki Altarac je bio tajnik židovske općine u Bjeljini.

macija, obavijesti o zarukama, smrtima, najavama vjenčanja, reklama tvrtki i poduzeća iz Sarajeva, Tuzle i dr. U rubrici iskaz darova navode se poimenično bosanski Židovi koji financijski potpomažu izdavanje lista, Židovski narodni fond, evakuirane Židove, židovske škole, pomoć Palestini. Preko ove rubrike saznajemo tko su sve bili cionisti u Bosni i Hercegovini ili njihovi simpatizeri. Nakon što su se pojavile židovske novine u Bosni i Hercegovini, u *Židovu* se smanjuje broj priloga iz Bosne i Hercegovine (od 1918.) te se prenose vijesti koje su već objavljene u sarajevskoj *Židovskoj svijesti* i ostalim bosanskohercegovačkim časopisima, dnevnicima i tjednicima. Od tridesetih godina u *Židovu*, u rubrici pod naslovom sa „Sednica Izvršnog odbora Saveza opština“ (dopisi iz beogradske redakcije *Židova*) pojavi se i neka kratka obavijest o bosanskohercegovačkim židovskim općinama, npr. ukoliko su se one obratile izvršnom odboru Saveza općina s nekim od problema, kao što su Židovi iz Jajca tražili od Saveza da ih se priključi travničkoj židovskoj općini, a ne banjalučkoj kako je zakonom tada bilo određeno (*Židov*, br. 30., 24. jula 1936). Isto tako, u ovoj rubrici donose se i vijesti o radu Srednjeg teološkog zavoda u Sarajevu (*Židov*, br. 41., 9. oktobra 1936.).

Budući da je *Židov* bio cionistički časopis u izboru vijesti prednjače one koje su imale veze s cionističkim pokretom, pa se iz brojnih priloga može iščitati kakav je utjecaj cionistički pokret imao na Židove u Bosni i Hercegovini, koliko je bio rasprostranjen. Kao što je u jednom od članaka navedeno, dvadesetih godina 20. stoljeća cionistički pokret u Bosni i Hercegovini nailazio je na slab odaziv te su se „svi uspjesi na polju cionističkog rada imali zahvaliti nastojanju i zauzimanju Narodnog Društva u Sarajevu i njegovih podružnica u svim pokrajinskim mjestima u Bosni i Hercegovini“ (*Židov*, br. 29, 10. studenog 1920). Ovo je izjavio Mihael Löwy/Levy iz Sarajeva u svojem govoru na Saveznom vijeću cionističke organizacije u Jugoslaviji. U govoru je istaknuo nastojanja cionističkih istomišljenika koji se svojim aktivnostima trude da cionistički rad u Sarajevu prodre u široke slojeve, članovi u svim mjestima BiH održavaju predavanja, skupštine, međutim, sav taj rad nije „urodio zamjernim plodovima, koji bi se očitovali unutar samog pokreta“, dok su vidljiva nastojanja u radu kulturnih i humanitarnih društava (*Židov*, br. 29., 10. studenog 1920). Isto tako ni dvije godine kasnije nije došlo do većeg pomaka. Kako piše u izvještaju o stanju cionizma u BiH, aktivnosti cionističkih pojedinaca su izražene, no ni „uz svu bujnu djelatnost nijesu bosanski cioniste bili kadri, da udovolje u minuloj godini velikim zahtjevima velikoga vremena...“ (*Židov*, br.1., 3, 13. januara 1922) Kakvo je bilo stanje u širenju cionističkih ideja vidimo i po izvještajima slanim SCJ o razvitku cionističkog pokreta u Jugoslaviji, unutar kojih su se podnosili i osvrti na cionistički rad

u BiH (*Židov*, br. 19-20., 11. maja 1923; *Židov*, br. 22.-23., 30. maja 1924). U izvještaju za 1925. navodi se da se cionistički rad u bosanskoj provinciji razvio dosta povoljno, s izuzetkom nekih mjesta kao što su Tuzla i Zvornik koji su „zatajili“. U nekim mjestima organizirane su akcije sakupljanja sredstava za Karen Hajesod i Narodni Fond (Banja Luka, Travnik, Bijeljina, Brčko) te je Bosna doprinijela sa 12% od ukupno sabrane svote. U Sarajevu se prilike prema cionističkim idejama nisu popravile, jer je došlo do sukoba između cionističkih grupa koji je trajao od 1924. do 1928. godine. Najbolje se razvijao kulturni rad, jer je održan veliki broj predavanja i priredaba (*Židov*, br. 43., 9. oktobra 1925). Prema dopisnicima i cionističkim radnicima do 1928. još uvijek u BiH nije zaživio cionistički pokret jer je iskazan nedovoljan interes za sve što je cionističko. Ove kritike i nezadovoljstvo nastavile su se i kasnije, što je vidljivo iz broja priloga upućenih iz manjih bosanskohercegovačkih židovskih zajednica, dok je cionistički pokret i dalje bio najrazvijeniji u Sarajevu i Banja Luci. Tako se u siječnju 1941. u dopisu iz Sarajeva navodi da je „cionistički rad u našem gradu znatno intenziviran u ovoj radnoj sezoni. Tome su mnogo doprinijele nove prostorije Mjesne cionističke organizacije i Wizo-a, koje omogućuju društveni život, a vjerojatno i same prilike u nas i oko nas. (...) Omladina se nije pokolebala uslijed vanrednih prilika, već nesustalo kroči svojim putem, izgrađuje se jevrejski i sprema svoj konačni cilj“ (*Židov*, br. 2., 10. januara 1941). Ovo je potvrđeno i u članku objavljenom mjesec dana prije prestanka izlaženja *Židova* gdje je autor naglasio da „kulturni i cionistički rad u ovoj sezoni razvija se povoljno“ (*Židov*, br. 8., 21. februara 1941) nesvjestan činjenice da će ubrzo na židovske zajednice i u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini nadviti crni oblaci.

SAVEZ CIONISTA JUGOSLAVIJE - ŽIDOV I SARAJEVSKI CIONISTE

Kao što je ranije navedeno, *Židov* je bio glasilo Saveza cionista Jugoslavije i samim time podržavao je njihov program te promovirao cionističke ideje. Uredništvo *Židova* nije se direktno miješalo u unutarnju politiku židovskih općina i društava, mada su u sukobima znali podržavati one židovske općine koje su bile cionističke. Već ranije je navedeno kako je cionistički pokret u BiH bio slabije pokriven nego li u Hrvatskoj i Srbiji, a i među sarajevskim Židovima (Sefardima i Aškenazima) došlo je do razmišljanja po mnogim pitanjima pa i po pitanju cionističkog pokreta i njihovog odnosa prema Savezu cionista Jugoslavije. Sukob je kulminirao 1924. kada je u Sarajevu osnovan sefardski pokret, koji je u literaturi poznat kao „sarajevski spor“. Sukob je

nastao u sklopu lokalne cionističke organizacije Židovskog narodnog društva – ŽND, koja se transformirala u Mjesnu cionističku organizaciju – MCO. Neki od vođa MCO bili su Aškenazi (dr. Adolf Benau, M. D. i Oskar Grof), neki Sefardi (Mihajlo Levi i David Levi-Dale). Opozicija njima bili su dr. Vito Kajon i Braco Poljokan. MCO je izdavao list *Židovska svijest* i promovirao, po nekima, „radikalne cionističke ideje“,³⁸ a grupa, koju su predvodili Vita Kajon i Braco Poljokan zagovarala je „sefardske poglede“ prema kojima se treba formirati poseban „sefardski pokret“ koji teži afirmaciji Sefarda u društvu u kojem žive „kao odrazom opšte emancipacije“. Sefardi Sarajeva postavili su se oporbeno prema SCJ, kao i prema SJVOJ, tražeći veća prava, Sefarda za glavnog tajnika SJVOJ-a i razumijevanje za njihov ladino (ili dūdezmo) jezik (Loker 1998). Ove ideje su propagirane u njihovoj publikaciji *Jevrejski život* koja je počela izlaziti 1924. kao protuteža *Židovskoj svijesti*. Prva grupa ŽND-MCO uživala je povjerenje cionističke centrale u Zagrebu i SCJ, dok je drugu podržavala sarajevska sefardska općina. Pored ideoloških razlika, dvije grupe sukobljavale su se i oko prevlasti u cionističkim ustanovama, oko prikupljanja šekela i povjereništva KKL-a. Grupa „čistih“ Sefarda preuzela je vodstvo u MCO, ali uz intervenciju sarajevske policije. Poražena manjina „radikalni cionisti“ je zahvaljujući svom članu Žigi Baueru osnovala Jevrejski klub, unutar kojeg su polemizirali sa sefardskom MCO. Savez cionista Jugoslavije je slao svoje delegate, tajnike Singera, Hermanna, pa Rechnitzera i Hohsingera kako bi uspostavili zajedničku MCO, no ti pokušaji ostali su bezuspješni, izuzev kod omladine koja je bila okupljena u Savezu židovskih omladinskih udruženja i zadržala jedinstvo zaslugom Cvi Rothmüllera. Kada je SCJ iz Zagreba predložio sefardskog nadrabina Morica Levija za predsjednika MCO-a, sefardski članovi ga nisu prihvatili, te su sukobi nastavljeni (Loker 1997).

U polemiku između lokalnih sarajevskih židovskih listova uključio se i *Židov*, u kojem je u br. 6. od 8. februara 1924. objavljen članak cionističkog prvaka i predsjednika radnog odbora SCJ Aleksandra Lichta³⁹ inače predstavnika „borbenog“ ži-

³⁸ „Nežidovski glas o događajima među sarajevskim Židovima“, *Židov*, br. 6., 8. februara 1924. Preneseni je članak iz beogradske Politike od dopisnika J. (vjerojatno B. Jevlić) pod naslovom „Sarajevska nedjelja“ o „prikrivenoj borbi između Jevreja, između sefarda i eškenazija. Posljednji su najvećim dijelom iz Magjarske i Austrije, i imali su do sad dominantan položaj u svim granama jevrejskog javnog života. Oni su, u ostalom vodili i glavnu reč u organu „Židovska svijest“ koji je uređivan u radikalno-cionističkom duhu. Nezadovoljni su, sad što u opštinskom veću nemaju svog predstavnika, pa su se energično oborili na nove zastupnike koji su iz redova „domaćih Jevreja (...) U političkim krugovima sarajevskim prati se ova borba sa živim interesovanjem, u tulkopre što se veruje da su u nju umešani radikalni prsti. Na poslednjoj skupštini „domaćih“ javili su se kao govornici i neki koji su među Jevrejima poznati kao agenti radikalne stranke“.

³⁹ U Savezu cionista Jugoslavije Aleksandar Licht je zauzimao uvijek visoku poziciju i bio je njegov zadnji predsjednik. Bio je i član Akcionog komiteta cionističkog kongresa iz redova općih cionista, jedini s jugoslavenskog prostora. Zastupao je beskompromisni, radikalni cionizam (Goldstein 2004).

dovstva pod naslovom „Protiv separatizma“, s naglaskom uredništva da članak koji objavljuju donosi osobne poglede pisca no ne i uredništva *Židova*.⁴⁰ U članku je Licht analizirao sukob koji se dogodio na skupštini Sefarda i na sastanku židovske radničke organizacije „Poale Cijon“ na kojima su se iznijele optužbe protiv ŽND i protiv *Židovske svijesti*, da su oni „uzročnici svih zala, da im društvo i list služe ličnoj borbi, a ne stvarnoj i da unašaju razdor u redove Židova u Sarajevu“. Osvrnuo se i na navode da se na sjednici aludiralo na neke članove i njihovo „podrijetlo iz bivše Austro-Ugarske“, kao i insinacije da su „Aškenazi protestovali protiv imenovanja dr. Isaka Alkalaya, vrhovnim rabinom“ jer je Sefard, te je izrazio stav da takvih izjava od strane sarajevskih Židova ne bi trebalo biti, posebice ne u javnom prostoru. Za njega je ovaj sukob bio „borba između dvije ideologije“ kojom se želi stvoriti jaz između Sefarda i Aškenaza. Iako nije podršku aškenaskoj cionističkoj skupini iznio javno, u članku je napisao „kome je do jedinstva, taj će i ondje gdje ima nijansa, nastojati da iz njih ne stvara bitne razlike. Kome je do sloge i saradnje, taj ne će delikatna pitanja tretirati u javnim zborovima“, što se protumačilo kao podrška Aškenazima (*Židov*, br. 6.-8., februara 1924). Isti članak objavila je i sarajevska *Židovska svijest*, tjedan kasnije, prenoseći ga od riječi do riječi. Iako je izgledalo da će se naći sporazumno rješenje spora, upleo se beogradski cionista David A. Alkalaj koji se kritički osvrnuo na pisanje *Jevrejskog života* i osudio njegovu „romantičarsku frazeologiju“ i „separatističke tendencije“. Zaključio je da ne postoji „poseban sefardski cionizam“ ili „aškenaski cionizam“ i da je između Sefarda i Aškenaza došlo do spora zbog „nesporazuma“ ili „niza nesporazuma“ („Sefardi i Aškenazi“, *Židov*, br. 17., 24. aprila 1924). Na njegov članak odgovorio je u *Židovu* sarajevski rabin Moric Levi („Dopis nadržabina dra. Morica Levica“, *Židov*, br. 19., 9. maja 1924) i osudio njegova stajališta i stigmatiziranje sarajevskih Židova kao „rušitelja jevrejskog jedinstva“. Na to je reagiralo i uredništvo *Jevrejskog života* (I. Poljokan) koje se u uvodniku potrudilo objasniti što je to za njih „separatizam“, ponosno ističući da su separatisti i da je „njihov separatizam svet, jer se bore protiv svake kolektivne suludosti, od koje su pomahnitali ti apostoli jevrejstva“ (misli na cioniste iz SCJ, op. a.). Za njih „separatizam“ znači „emancipaciju od svijeta u našim predjelima primenjenih dogma“, odnosno željeli su samostalnost u cionističkom radu, a ne miješanje SCJ u rad društava i židovskih općina („Naš separatizam“, *Jevrejski život*, br. 8., 16. maja 1924). Potom je u *Jevrejskom životu* uslijedio niz napada na trojicu neistomišljenika sarajevskih cionista O. Grofa, dr. Adolfa Benaua i Mihajla Levija (*Jevrejski život*, 22. jula 1924) te na lošu politiku Saveza cionista (*Jevrejski život*, 17. jula 1925) i njegovog predsjednika („Pričanje dr. Lichta“,

⁴⁰ A. Licht, „Protiv separatizma“, *Židov*, br. 6.-8., februara 1924.

Jevrejski život, 29. januara 1926.) i Radnog odbora SCJ (*Jevrejski život*, tijekom proljeća i ljeta 1926), da bi tek 21. listopada 1927. u *Jevrejskom životu* objavljeno kako je došlo vrijeme da se „likvidiraju“ sporovi. Ovaj spor zaključen je u siječnju 1928. godine, a njegov kraj obilježila je pojava nove publikacije *Jevrejski glas*, u kojoj su obje ideje izražene na kompromisan i pomirljiv način i u kojem su surađivale obje zavađene grupacije sarajevskih Židova (Loker 1997). Iako su prvaci iz Zagreba osudili pokret kao pojavu separatizma, sarajevski Sefardi nisu bili anticionisti, već su smatrali da prije svega valja kulturno i ekonomski podići sefardske mase i gajiti sefardski folklor. Unatoč sukobima sa zagrebačkim cionistima plaćali su cionistički šekel (Loker 1998).

Iako uredništvo *Židova* nije javno iskazivalo podršku ŽND-u, osuđivali su neke postupke sefardskih članova,⁴¹ što se vidi iz niza objavljenih dopisa. Dio cionista, kao što je David Alkalay, podržavao je Aškenaze i proglasio je Sefarde separatistima i rušiteljima „jevrejskoga nacionalnog jedinstva“, drugi su smatrali da je sukob lokalnog karaktera o kojem ne treba previše pisati.⁴² Iz analize članaka, vidi se da je *Židov* bio kozmopolitskiji i jasnijeg cionističkog profila, za razliku od sarajevskog *Jevrejskog glasa* koji se više bavio jugoslavenskom i sarajevskom zajednicom (Goldstein 2004).

Da nema suglasja između SCJ i sarajevske sefardske grupe pokazalo se i na sastanku Saveznog vijeća cionista u srpnju 1924. u Beogradu, kada je 17 delegata sefardske grupe koji su prisustvovali sastanku istupilo protiv zagrebačke uprave i njenih pristalica u Sarajevu, demonstrativno napustilo sjednicu i nakon dugih nagovaranja ponovno se vratili sastanku na kojem su potvrdili sve rezolucije osim one u vezi s priznavanjem članova Saveznog odbora SCJ. Uredništvo *Židova* je pokušalo biti neutralno u ovom sukobu i pisati o stajalištima i jednih i drugih novina, no neosporna činjenica je da je *Židov* bio organ Saveza cionista Jugoslavije pa je prema tome i zastupao njegovu cionističku politiku i program. To se vidi i iz Izvještaja Saveza cionista Jugoslavije saveznom vijeću 1935. gdje se naglašava da „židovski narod nema snažnijeg sredstva kojim bi utjecao na stvaranje cionističkog javnog mišljenja i kojim bi ukazivao na puteve židovske obnove, od cionističke štampe“, a redakcija *Židova* je „u punoj mjeri uvažavala ovaj značaj cionističke štampe“. Potom se naglašava da *Židov* kao „oficijelni organ SCJ, nije se angažovao ni za koju određenu struju u cionističkom političkom životu, ali je konsekvantno stojao na braniku progresivnog

⁴¹ „Što se događa u Sarajevu?“, *Židov*, br. 12., 21. marta 1924.

⁴² „Iz Jugoslavije, Sarajevski spor“, *Židov*, br. 32., 24. jula 1925.; Radni odbor Saveza Cijonista Kraljevine SHS odgovara na optužbe iznesene u opis događaja iz *Jevrejskog života*. Mjesna cionistička organizacija iz Sarajeva želi istupiti iz Saveza cionista zbog optužbe oko skupljanja prinosa za KKL.

shvatanja cionizma i otmjenog načina vođenja politike (...) klonio se političkog razračunavanja, iznoseći radije pozitivne smjernice i argumente za progresivan cionizam“ (Izveštaj SCJ 1935: 19-23).

Da se sarajevski sefardski Židovi nisu u potpunosti slagali s potezima središnjice cionističkog pokreta ukazuje još jedan sukob između SCJ-a i sarajevskih Židova, odnosno uredništva *Židova* i *Jevrejskog glasa* koji je izbio krajem studenog 1936. Polemike u kojima su se iznosile optužbe, nastale su povodom izbora generalnog tajnika Saveza jevrejskih vjeroispovjednih opština (SJVOJ) Šime Spitzera, jednog od ranijih urednika *Židova*.⁴³ Središnji odbor SVJOJ-a je 1936. umjesto Ivana Kohna, dotadašnjeg generalnog tajnika, izabrao kandidata SCJŠ Spitzera, a ispred uglednog cioniste Mihaela Levija iz Sarajeva. Odbacujući takav izbor svi sarajevski članovi (i Aškenazi i Sefardi) kao i neki beogradski Sefardi podnijeli su ostavke na članstvo u središnjem odboru SVJOJ-a. Ostavku je podnio i dr. Bukić Pijade, koji je na posebnom sastanku tražio od članova zagrebačkih odbora da odbace izbor Spitzera. Ostavku je povukao no stajalište nije promijenio. Unatoč pritiscima, vodstvo SVJOJ-a podržalo je izbor Spitzera za generalnog tajnika. Formalan razlog nezadovoljstva je bila od ranije optužba protiv Spitzera da je pronevjerio novac u Savezu cionista Jugoslavije početkom 1920-ih (Goldstein 2004).⁴⁴ Afera se po novinama povlačila nekoliko godina, gdje su se u *Židovu* i *Jevrejskom glasu* neistomišljenici međusobno prozivali i optuživali.

Uredništvo *Židova* je premalo pisalo o izboru za tajnika,⁴⁵ naglašavajući da radni odbor Saveza cionista Jugoslavije nije „ni zvanično ni nezvanično uticao na taj izbor“⁴⁶, dok su članci objavljeni u *Jevrejskom glasu* u tančine opisivali cijelu krizu i optuživali cioniste u SVJOJ da su utjecali na izbor generalnog tajnika. U *Židovu* je objavljeno pismo Davida A. Alkalaja iz Beograda koji se osvrnuo na optužbe iznesene u *Jevrejskom glasu*,⁴⁷ a koje je iznio njihov glavni urednik dr. Braco Poljokan „s ne-

⁴³ https://sh.wikipedia.org/wiki/%C5%A0ime_Spitzer; vidi bilješku 5.

⁴⁴ Godine 1921. Keren Hajesod osnovao je podružnicu u Jugoslaviji i otvorio ured u Zagrebu. Ubrzo je došlo do afere u kojoj je navodno za nenamjensko trošenje novaca bio optužen Šime Spitzer, pa je sjedište fonda prebačeno u Beograd.

⁴⁵ Sjednica Glavnog odbora Saveza jevrejskih vjeroispovjednih općina, *Židov*, br. 36., 4. septembra 1936., str. 8. O samoj sjednici napisano je vrlo kratko u dva stupca i to na strani 8., za razliku od *Jevrejskog glasa*, koji je sjednici posvetio naslovnicu – „Sjednica Glavnog odbora Saveza jevrejskih vjeroispovjednih opština u Beogradu“, br. 36., 4. septembra 1936.

⁴⁶ „Saopćenje Radnog odbora Saveza cionista Jugoslavije“, *Židov*, br. 38., 18. septembra 1936., str. 4.

⁴⁷ Vidi tekstove: „Sjednica Glavnog odbora Saveza jevrejskih vjeroispovjednih opština u Beogradu (od našeg specijalnog dopisnika)“, *Jevrejski glas*, Sarajevo, br. 36. 4. septembra 1936., str. 1-2.; „Križa u Savezu“, (dopisnik br. P.), *Jevrejski glas*, Sarajevo, br. 36., 4. septembra 1936., str. 2.; „Povodom krize u Savezu općina“, *Jevrejski glas*, br. 37., 38., 16. septembra 1936., str. 9.; „Potrebno razlikovanje“, *Jevrejski glas*, br. 37-38., 16. septembra 1936., str. 9.; „Križa u Savezu jevrejskih vjeroispovjednih općina - povodom izbora generalnog

prikrivenom tendencijom, da se stvori uverenje kod naše javnosti, da je rad ovog centralnog našeg predstavništva štetan i fatalan po interese jugoslavenske jevrejske zajednice (Saveza općina, op. a.). Poenta tih napisa, po njemu je u tome da se predstavi, da su za ovakav rad (Saveza općina) krivi cionisti! (...) koji su „dominatna grupa koja vodi ekskluzivističku politiku, koja isključuje iz Saveza opština i Sefarde, i asimilante, i revizioniste, pa čak i verske konzervativce!“. Alkalaj smatra da to nisu kritički napisi već su to „otvoreni napadi protiv cionista i cionističkog saveza“, te da „naša javnost treba da zna, da *Jevrejski glas* za devet godina svog izlaženja, nije primijetio svu „štetnost“ i „fatalnost“ rada Saveza opština, premda su i u Savezu bili isti ljudi sa istim metodama i da je uredništvu *Jevrejskog glasa*, to zasmetalo tek onda, kad nije izabran njihov kandidat. Alkalaj u kritikama ne štedi ni glavnog urednika *Jevrejskog glasa* Poljokana što neutemeljeno zaključuje da „cionisti napraviše od Saveza opština prošireni Savez cionista, ili što je još gore „njegovu ekspozituru“. Po njemu dr. Poljokan „im zamera što unose u savez opština cionističku politiku (...)“, a ove optužbe su „samo oruđe asimilanata protiv cionista“. Posebice je to teško gledati kada je to oruđe u rukama *Jevrejskog glasa*, u rukama jednog cioniste (dr. Braco Poljokan je bio cionist, op. a.). Potom Alkalaj navodi da je dr. Poljokan jedan od konstruktora „teze o sefardskom, prirodnom i iskonskom cionizmu, i aškenaskom veštačkom i mozgovnom cionizmu“. Alkalaj Poljokana titulira anticionistom, ne zato „što piše protiv Saveza cionista i nas. Njegove antipatije prema „cionistima iz Zagreba“ su poznate od pre mnogo godina. Već zato što stvara anticionističku atmosferu uopšte, u našoj sredini, u kojoj je cionizam sirov i u kojoj ima protivnika. Uudara se na cionizam – od cionista!“⁴⁸. Na osvrt Davida A. Alkalaja reagiralo je uredništvo *Jevrejskog glasa* u članku pod naslovom „Intrige protiv „Jevrejskog Glasa““, (JG, br.47., 27. novembra 1936.), gdje optužuju da Alkalaj u tom članku „prešućuje suštinu stvari te se i sam boji iznesti glavni uzrok i povod pisanju protiv vodstva Saveza opština“, te „kakav bi bio odjek imalo u „našoj javnosti iznošenje onog skandala koji se desio u ovoj našoj reprezentativnoj ustanovi pri izboru gl. sekretara“. Uredništvo i urednik objašnjavaju da oni ne ustaju protiv toga „što nije izabran protukandidat, koji je u našoj sredini godinama i godinama radio i važio kao najprekaljeniji pobornik“, već da je drugi kandidat „kompromitiran“ (Šime Spicer, op. a.), jer je to „čovjek koji je novac (nekoliko stotina hiljada dinara) sakupljenih od jevreja za jedan ponajglavniji

sekretara Saveza općina deplasiran komunikacijom radnog odbora Saveza“, *Jevrejski glas*, br. 39., 30. septembra 1936., str. 5.; „Križa u Savezu općina: „Nastupna reč“ novoizabranog gen. Sekretara“, *Jevrejski glas*, br. 40., 7. oktobra 1936., str. 6.; „Križa u Savezu jevrejskih vjeroispovjednih općina“, *Jevrejski glas*, br. 42., 23. oktobra 1936.

⁴⁸ David A. Alkalaj, „Pisanje „Jevrejskog glasa““, *Židov*, br. 47., 20. novembra 1936., str. 3-4.

jevrejski obnovni fond upotrebio u svoje lične i poslovne svrhe, pa je onda za taj novac, pošto je otkrivena i utvrđena zloupotreba, dao pokriće, primivši obavezu da će ga u obrocima vratiti“. Po njima, takav čovjek ne može biti postavljen za generalnog tajnika Saveza općina te su oni u svojim pisanjima u listu „stali u obranu javnog morala i reda, a taj moral nije ni aškenaski ni sefardski, nego opštejevrejski i ljudski“. Isto tako urednik Poljokan je napisao da ga je začudio „rječnik g. Alkalaja“. Po njemu on „uistinu, prelazi već svaku dozvoljenu mjeru. On se nije samo spustio na nivo „čaršijske demagogije“, nego je gotovo prešao u jednu vrlo sklisku domenu koja graniči sa denuncijatorstvom“. ⁴⁹ Dr. Poljokan se u odgovoru Alkalaju osvrnuo i na časopis *Židov*, jer je *Jevrejski glas* nezavisan „i ni od kojeg partijskog dotirani i izdržavani organ“ te se u njemu može slobodno diskutirati, dok se u *Židovu* o ovom događaju nije ni pisalo, a sve zbog „cenzure, koju vrši vodstvo Saveza cionista, koji je „partijski stroga i neumoljiva institucija“, pa kao takva nije bila u stanju pustiti u stupce *Židova*, „svoga zvaničnog glasila“, niti „priposlano pismo jednog člana Saveznog odbora Saveza cionista, člana Glavnog odbora Saveza opština dr. Bukić Pijadea. (...) Ne samo to, *Židov* nije čak ni registrovao njegovu ostavku na članstvu u vodstvu jednog i drugog Saveza“. ⁵⁰ Na to je David A. Alkalaj u *Židovu* tiskao ispravku koju je poslao i uredništvu *Jevrejskog glasa*. U toj ispravci Alkalaj je prozvao dr. Bracu Poljokana da mu je ovaj „odgovorio na način koji je nečuven u jednoj javnoj diskusiji“, da je protiv njega upućeno „na sedam stupaca ličnih uvreda i kleveta, koje će ostati stilskim primerom nedopuštenog pisanja“ te ga upozorava da će ga prijaviti zbog pisanja. Potom Alkalaj navodi da njegov članak nije sadržavao ni jednu ružnu riječ ni na čiju adresu. Njegovo pisanje „je bilo kritičko i moglo je biti gledište tačno ili netačno, ali je bilo učtivo i s dužnim poštovanjem protivnika“. Isto tako ne slaže se s optužbama dr. Poljokana da je on taj koji „želi stvoriti kavgu i razdor između Sefarda i Aškenaza“, kao što ga je ovaj optužio, odnosno da izaziva „sefardsko-aškenaski antagonizam“. ⁵¹ U istom broju *Židova* objavljen je ispravak netočnih navoda, u kojima Šime Spitzer/Špicer, novi tajnik Saveza općina, naglašava da nije istina ono što je objavljeno u *Jevrejskom glasu* (br.47., 27. novembra 1936., str. 5-6.) da je ukrao novac i iskoristio ga u osobne svrhe, već da u njegovom javnom radu nisu otkrivene nikakve zloupotrebe te da protiv dr. Poljokana (pisca i odgovor-

⁴⁹ Braco Poljokan, „Intrige protiv „Jevrejskog Glasa“, odgovor na napadaj u „Židovu““, *Jevrejski Glas*, Sarajevo, br. 47., 27. novembra 1936., str. 5-6.

⁵⁰ ibidem

⁵¹ David A. Alkalaj, „Pisanje „Jevrejskog glasa““, *Židov*, br. 50., 31. decembra 1936., str. 5-6.; Braco Poljokan, „Intrige protiv „Jevrejskog glasa“, odgovor na napadaj u „Židovu““, *Jevrejski glas*, Sarajevo, br.47., 27. novembra 1936., str. 5-6.

nog urednika) podnosi krivičnu tužbu nadležnom sudu. Uredništvo *Židova* je objavilo ovaj ispravak navodeći da se „suzdržava od svakog komentiranja, ma koliko stvar nije samo lična g. Šime Špicera“.⁵² To su ponovili nekoliko tjedana kasnije, objavljujući svoj stav, negirajući tvrdnju uredništva *Jevrejskog glasa* da je Spitzer „zvanični kandidat Saveza cionista“, i da uredništvo *Jevrejskog glasa* „svjesno iskrivljava fakte“.⁵³ Ispravku Davida A. Alkalaja (objavljena u *Židovu* br. 50., 11. decembra 1936.), uredništvo *Jevrejskog glasa* nije objavilo, za razliku od ispravke Šime Spitzera, no na nju je dodalo svoje opaske da i dalje smatraju da je pronevjerio novac.⁵⁴ Ova afera vukla se nekoliko godina te su se *Židov* i *Jevrejski glas* međusobno neprestano optuživali, a u *Jevrejskom glasu* je tijekom 1937. i 1938. postojala stalna rubrika „Krizu u savezu opština“. Svoje nezadovoljstvo sa izborom Š. Spitzera iskazala je i revizionistička *Jevrejska tribuna*, tvrdeći da je SJVOJ spalio arhivu Keren Hajesoda od 1921. godine, kako bi uništio trag o pronevjeri. Iako je formalan razlog sarajevskih cionista bio izbor Š. Spitzera generalnim tajnikom, u krugovima zagrebačkih cionista smatralo se da je u pozadini ovih netrpeljivosti vječito nezadovoljstvo sarajevskih cionista prema Zagrebu, SCJ i prema Š. Spitzeru. Sam Š. Spitzer zatražio je od izvršnog odbora SJVOJ da se njegov rad ispita, na što je komisija utvrdila da propusta nije bilo. Međutim uredništvo *Jevrejskog glasa* nije stalo pri tome i ponovno se 1939. raspisalo o aferi tvrdeći da se „sefardski prvaci sistematski eliminišu iz javnog jevrejskog života“. Nezadovoljstvo Spitzerovim izborom nastavilo se sve do 1941. godine, čak su neki sarajevski Sefardi bojkotirali posljednji kongres SJVOJ-a 1939. godine (Goldstein 2004). Unatoč bojkotu pojedinih članova sefardskih općina, S. Spitzer je ostao generalni tajnik i dalje i taj posao je obavljao vrlo savjesno, te se nakon Anshlusa 1938. zajedno sa ostalim članovima pridružio uz zbrinjavanje židovskih izbjeglica iz Trećeg Rajha. Ubijen je u listopadu 1941. u koncentracijskom logoru Banjica. Kako se vidi iz ovih diskusija između zagrebačkog *Židova*, *Jevrejskog glasa* i ostalih časopisa, a i Ivo Goldstein je primijetio to u svojoj knjizi, činilo se da su „sarajevski Židovi, posebice Sefardi, imali osjećaj da su i tada, tridesetih godina, zapostavljeni u odnosu na centre židovskog života – u ovom slučaju prema Zagrebu, ali vjerojatno i prema Beogradu“ (2004:367).

Ovakvi članci i rasprave, kampanje, da ne kažemo međusobna osuđivanja između jednog i drugog časopisa govore nam da pojedine događaje trebamo sagledati iz više kutova, odnosno izvora, kako bismo dobili objektivniju sliku, jer informacija koja se

⁵² „Uredništvu „Jevrejskog glasa“, ispravak“, *Židov*, br. 50., 11. decembra 1936., str. 6.

⁵³ „Iz Jugoslavije, Pisanje Jevrejskog glasa“, *Židov*, br. 52., 25. decembra 1936., str. 5.

⁵⁴ „Krizu u Savezu opština, Intrige protiv „Jevrejskog Glasa“, ispravak“, *Jevrejski glas*, br. 49., 11. decembra 1936.

objavi u jednom listu, ne mora biti objavljena i u drugom, a sve ovisi o dobroj volji urednika i uredništva, a istovremeno nam sve ovo govori o stanju cionističkog pokreta u tadašnjem jugoslavenskom židovstvu i nezadovoljstvu sarajevskih cionističkih lidera centrima moći židovstva – Zagrebom i Beogradom. Konkretno, sarajevski sefardski prvaci nerado su primali direktive zagrebačkih Lichtovih suradnika, dok su njega osobno cijenili i tek ponekad, obazrivo, u *Jevrejskom glasu* kritizirali.

ZAKLJUČAK

Na kraju zaključujemo da je časopis *Židov* zbog svih ovih priloga, polemika, rasprava interesantan za istraživanje jer u nedostatku arhivske građe stječemo uvid u svakodnevni, društveni i politički život bosanskohercegovačkih židovskih zajednica, a ponekad su nam ti prilozi i jedini koje imamo. Iako za povijest sarajevskih Židova imamo brojne podatke, za manje bosanske židovske zajednice ponekad jedine podatke nalazimo u ovim novinama. Usporedbom s novinama koje su izlazile u Bosni i Hercegovini dobiva se cjelovitija slika života židovskih zajednica u Bosni i Hercegovini. Isto tako, kako smo već na početku napomenuli, *Židov* je cionistički časopis pa uvidom u njegove članke sagledavamo i povijest cionističkog pokreta ne samo u Bosni i Hercegovini već i na prostoru bivše Jugoslavije. Kako nemamo još uvijek povijest cionizma na ovim prostorima, te nam ta istraživanja predstoje, ovo je bila prilika pokazati da postoje izvori na kojima se može raditi i istraživati. Analiza objavljenih članka ukazuje i na činjenicu da su zagrebački cionisti Židove iz Bosne i Hercegovine smatrali svojom utjecajnom sferom i prostorom na kojem će „oni“ širiti cionističke ideje. Dio cionističkih prvaka (i aškenaskog i sefardskog porijekla) iz Bosne i Hercegovine se nije tome opirao, jer su već od ranije postojale veze i kontakti između hrvatskog i bosanskohercegovačkog židovstva, no nisu svi na to pristajali, poglavito „domaći Sefardi“ koji su tražili svoj identitet sa ostalim sefardskim zajednicama u Jugoslaviji pokušavajući očuvati svoj poseban identitet, jezik i kulturu.

LITERATURA:

Listovi:

1. *Jevrejski glas*, Sarajevo, 1. I. 1928. – 24. I. 1941.
2. *Židovska smotra*, Zagreb-Osijek, 1914. – 1917.
3. *Židov*, Zagreb, 1917. – 1941.
4. *Židovska svijest*, Sarajevo, 1924. – 1927.

Knjige i članci

1. Albahari, Aron (2018), *Ilustrovana bibliografija knjiga o Jevrejima i jevrejstvu objavljenih u Bosni i Hercegovini od 1820. do 2018. i knjiga o Jevrejima Bosne i Hercegovine objavljenih van BiH*, autorsko izdanje, Sarajevo
2. Borković, Iruda (1969), "Cionizam i njegova historijska pozadina", *Politička misao: Časopis za suvremenu politologiju*, 6(3), 420-442.
3. Dobrovšak, Ljiljana (2005), "Prvi cionistički kongres u Osijeku 1904. Godine", *Časopis za suvremenu povijest*, 37(2), 479-495.
4. Dobrovšak, Ljiljana (2006), "Prva konferencija Zemaljskog udruženja cionista južnoslavenskih krajeva Austrougarske Monarhije u Brodu na Savi 1909. godine", *Scrinia Slavonica*, 6, 234-266.
5. Dobrovšak, Ljiljana (2013), *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvoga svjetskog rata*, Židovska općina Osijek, Osijek
6. Dobrovšak, Ljiljana (2014), "Povijest nacionalnih i vjerskih zajednica u Hrvatskoj od 1868. do 1941. godine", u: Marijana Marinović (ur.), *Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti*, AZOO, Zagreb, 23-53.
7. Domaš Jasminka, Zeev Glück (1991), "Posljednji urednik tjednika „Židov“, *Bilten*, 17.
8. Gaon, Aleksandar (1992), *Španski Jevreji južnoslavenskih zemalja*, Jevrejski istorijski muzej - Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd
9. Goldstein, Ivo (2004), *Židovi u Zagrebu 1918-1941*, Novi liber, Zagreb
10. Gruden, Živko (1998), "Židovi u novinarstvu u Hrvatskoj", u: Ognjen Kraus (ur.), *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zbornik radova, Židovska općina Zagreb, Zagreb, 253-259.
11. Hasanhodžić, Anisa, Rustemović, Rifet (2015), *Tragovima naših komšija: Jevreji u Bosni i Hercegovini i holokaust*, Institut za historiju, Sarajevo

12. *Izveštaj Saveza cionista Jugoslavije saveznom vijeću* (1935), Savezni odbor SCJ, Novi Sad 12. i 13. maja 1935.
13. Kamhi, David (2018), "Neki aspekti iz života i rada dr Kalmija Baruha", *Jevrejski glas*, 78, 1-16.
14. Kovač, Vlasta (1998), "Obnova židovskog tiska u Hrvatskoj", u: Ognjen Kraus (ur.), *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zbornik radova, Židovska općina Zagreb, Zagreb, 92-93.
15. Levy, Moritz (1911) *Die Sephardim in Bosnien. Ein Beitrag zur Geschichte der Juden auf der Balkanhalbinsel*, D. A. Kajon, Sarajevo
16. Loker, Cvi (1997), "Sarajevski spor i sefardski pokret u Sarajevu", *Zbornik 7: Studije, arhivska i memoarska građa o Jevrejima Jugoslavije*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije – Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 72-79.
17. Loker, Cvi (1998), "Začeci i razvoj cionizma u južnoslavenskim krajevima", u: Ognjen Kraus (ur.), *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zbornik radova, Židovska općina Zagreb, Zagreb, 166-178.
18. Pinto, Avram (1967), "Dr. Isak Braco Poljokan", *Jevrejski almanah 1965/67*, Beograd, 145-148.
19. Pinto, Avram (1987), *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo
20. Popović, Nebojša (1996), "Cionistički pokret u Kraljevini Srbiji i Kraljevini Jugoslaviji 1902-1941.", *Istorija 20. veka*, XIV, br.2., 29-38.
21. Romano, Samuel (1936-37), "Jevrejsko novinstvo u Jugoslaviji", u: *Jevrejski narodni kalendar 1936-37*, III dio, Zagreb-Beograd, 146-156.
22. Nežirović, Muhamed, Boris Nilević, Muhsin Rizvić (ur.) (1995), *Sefarad '92 - Zbornik radova*, Institut za historiju – Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, Sarajevo
23. Kamhi, Samuel (ur.) (1967), *Spomenica 400 godina dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Odbor za proslavu 400-godišnjice dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo
24. Vidaković Petrov, Krinika (2001), *Kultura španskih Jevreja na jugoslavenskom tlu*, Narodna knjiga – Alfa, Beograd

THE ARTICLES ABOUT JEWS FROM BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE ZAGREB ZIONIST MAGAZINE ŽIDOV FROM 1917 TO 1941.

Summary:

The Zionist magazine *Židov* was published every Friday from 1917 to 1941 in Zagreb and was the only such magazine in the Kingdom of Yugoslavia. In addition to reports on socio-political events in Yugoslavia, Palestine, Europe, and the world, the magazine also contained various cultural contributions, polemics, advertisements, as well as obituaries, deaths, weddings, births, and other notices. A special column entitled "From Yugoslavia" contained information on the activities of Jewish municipalities in Yugoslavia, regardless of whether these municipalities were of Sephardic or Ashkenazi origin. Ashkenazis were behind the Zionist magazine Jew, but its articles also covered Sephardim. In this paper, the author analyzed the articles received from Bosnia and Herzegovina and published in the magazine *Židov* between 1917 and 1941.

Keywords: Magazine *Židov*; Zionism, Ashkenazim Sephardim, Bosnia and Herzegovina, Jews from Bosnia and Herzegovina

Adresa autorice
Author's address

Ljiljana Dobrovšak
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb
ljiljana.dobrovsak@pilar.hr

